

بررسی نقش آموزش زنان روستایی در کنترل جمعیت

با نگاهی به تحقیقی میدانی در روستاهای شهرستان همدان

• حسن درخشان - عضو هیأت علمی و مدیر گروه ترویج و آموزش کشاورزی دانشکده کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا همدان

چکیده

جمعیت جهان با سرعتی باورنکردنی در حال افزایش است. به طوری که جمعیت شناسان، اصطلاح انفجار جمعیتی را به کار می‌برند. این وضعیت، عموماً در کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته وجود دارد. میزان باروری در جامعه روستایی این کشورها، از جمله ایران، بیشتر از شهرهاست، لذا، این گروه باید بیشتر مورد توجه برنامه‌های کنترل رشد جمعیت، قرار گیرند. آموزش زنان روستایی، نقش مؤثری در کاهش رشد جمعیت دارد. آمار و ارقام به دست آمده و تحقیقاتی که صورت پذیرفته، نشان دهنده این واقعیت است که، هر قدر میزان تحصیلات و میزان آموزش زنان بیشتر باشد، از میزان باروری آنان کاسته خواهد شد. انواع آموزشهای رسمی و غیر رسمی متناسب با فرهنگ روستاییان می‌تواند، نقش بسزایی در این زمینه ایفا کند. به علل محدودیتهای موجود در جامعه روستایی و ماهیت آموزشهای تنظیم خانواده، اینگونه آموزشها، باید بر اساس اطلاعات دقیق از جامعه روستایی و در قالب برنامه‌های دقیق و سنجیده صورت پذیرد.

در این مقاله، ضمن بررسی مسائل مذکور، به تحقیقی موردی که در روستاهای تابعه شهرستان همدان انجام گرفته است، می‌پردازیم.

مقدمه

بس از جنگ جهانی دوم برنامه‌های توسعه مطرح شد و سازمان ملل دو دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ را دهه‌های توسعه نام‌گذاری کرد. از اینجا بود که کشورهای جهان، به کشورهای در حال توسعه از یک سو و کشورهای توسعه نیافته از سوی دیگر، تقسیم شدند. جامعه شناسان، اقتصاد دانان و برنامه‌ریزان علم توسعه، یکی از مهمترین شاخصهای توسعه نیافتگی را رشد لحام گسیخته جمعیت عنوان کردند و رشد زیاد جمعیت، هم نتیجه توسعه نیافتگی و هم علت آن به شمار آمد. کشورهایی که برنامه توسعه را دنبال می‌کردند، کنترل رشد جمعیت را با اولویت خاصی در برنامه‌های خود گنجانیدند.

کنترل رشد بی رویه جمعیت را از کجا و چگونه باید شروع کرد؟ تحقیقات انجام شده، نشان می‌دهد که جامعه روستایی، مناسبترین مکان و آموزش زنان، مؤثرترین رهیافت ممکن می‌باشد.

نقش افزایش جمعیت در توسعه نیافتگی کشورها

در سالهای گذشته، معمولاً کشورهای جهان بر مبنای وضعیت اقتصادی؛ به توسعه یافته، در حال توسعه و توسعه نیافته تقسیم می‌شدند. اما در حال

حاضر، تقسیم‌بندی کشورها بر مبنای جمعیت، می‌تواند، جگونیکی بهبود وضع زندگی آنها را در سالهای آینده ترسیم نماید. با فرا رسیدن دهه ۲۰۰۰-۱۹۹۱، معیار جدیدی برای جمعیت مورد نیاز است. جهان به کشورهای با رشد جمعیت صفر درصد (که شرایط زندگی خوبی دارند) و کشورهای با رشد جمعیت سریع (که وضع زندگی آنها وخیم است)، تقسیم می‌شود. کشورهای گروه دوم، نتوانسته‌اند، مرحله انتقال جمعیتی را کامل کنند و رابطه مضمحل کننده‌ای میان مردم، محیط زیست و نظامهای حمایت از حیات بوجود آمده که موجب شده است، سطح زندگی در بسیاری از این کشورها، پائین بیاید و خطر جدی آنها را تهدید نماید. (۱۸) افزایش رشد جمعیت باعث می‌شود، -برغم افزایش درآمد ناخالص ملی (G.N.P)، -درآمد سرانه کشورها که یکی از شاخصهای مهم توسعه است، کاهش یابد. در نتیجه نسبت کل سرمایه‌گذاری به کل جمعیت کاهش پیدا کند، رفاه عمومی محدود و توسعه نیافتگی تشدید شود. اکثر کشورهای توسعه یافته، برنامه‌های توسعه را با کاهش رشد جمعیت در کشورهای خود آغاز کرده‌اند.

به طور کلی، رشد انفجاری جمعیت، نه فقط مزمن‌ترین بیماری در محرومترین جامعه‌های جهان

است، بلکه خود، مهمترین عامل عقبماندگی و تشدید محرومیت این جوامع شمرده می‌شود. رشد جمعیت، مدار بسته‌ای از توسعه نیافتگی را بوجود می‌آورد، دستاوردهای توسعه اقتصادی و اجتماعی را خنثی می‌کند، از طریق افزایش خیل بیکاران و تقویت اهریمن فقر در جامعه، سازمان و ثبات اجتماعی و سیاسی را به مخاطره می‌اندازد، به آسیبهای اجتماعی دامن می‌زند، بی‌اعتمادی و دستمینیها را در متن اجتماع تشدید می‌کند و الگوی تخطی ناپذیری خیر محدود (Good limited) را بر جامعه حاکم می‌کند. (۸)

■ نگاهی به وضعیت رشد جمعیت در جهان

در آخرین پیش‌بینیهای جمعیتی سازمان ملل متحد، حجم جمعیت جهان در سال ۱۹۸۵ (۱۳۶۴ شمسی) ۴/۸۲۲ میلیارد نفر، برآورد شده که ۷۵/۷ درصد یا ۳/۶۶۳ میلیارد آن، متعلق به کشورهای در حال توسعه است. از این جمعیت، ۵۵۵ میلیون نفر (۱۱/۵ درصد) در افریقا، ۴۰۵ میلیون (۸/۴ درصد) در آمریکای لاتین، ۲۶۴ میلیون (۵/۵ درصد) در آمریکای شمالی ۱/۲۵۰ میلیارد (۲۵/۸ درصد) در شرق آسیا، ۱/۵۲۸ میلیارد (۳۲/۴ درصد) در جنوب آسیا، ۴۹۲ میلیون (۱۰/۲ درصد) در اروپا، ۲۵ میلیون (۰/۵ درصد) در اقیانوسیه و ۲۷۹ میلیون (۵/۸ درصد) در اتحاد جماهیر شوروی سابق مقیم هستند. (۱۴)

از زمان پیدایش بشر تا سال ۱۸۵۰ میلادی، جمعیت جهان به یک میلیارد نفر رسید. اما، تنها در عرض ۷۰ سال، یک میلیارد نفر دیگر به جمعیت زمین افزوده شد. پس از گذشت ۴۰ سال (در سال ۱۹۶۰)، جمعیت جهان ۳ میلیارد نفر شد و ۱۵ سال بعد، یعنی در سال ۱۹۷۵ میلادی، این رقم از مرز ۴ میلیارد نفر گذشت. از آن زمان تا کنون، در هر ۱۲ تا ۱۴ سال یک میلیارد انسان زاده می‌شوند.

بر پایه پژوهشهای بخش مطالعات سازمان ملل متحد، در فاصله زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ میلادی، نزدیک به ۳/۲ میلیارد نفر، به جمعیت جهان افزوده خواهد شد. از این رقم، بیش از ۳ میلیارد نفر به مناطق در حال توسعه و تنها ۲۰۰ میلیون نفر، به کشورهای پیشرفته، صنعتی تعلق خواهند داشت. طی سالهای دهه ۹۰، که چیزی به پایان آن نمانده است، فزونی

جمعیت نسبت به دهه ۸۰ به بیش از یک میلیارد نفر می‌رسد، که ۹۳ درصد این تعداد، در کشورهای رو به توسعه چشم می‌کشایند. (۲)

■ وضعیت رشد جمعیت در ایران

ایران در سال ۱۹۸۵ با ۴۴/۶۳۲ میلیون نفر جمعیت، ۹/۹۲ درصد کل سکنه کرده زمین، ۱/۵۸ درصد سکنه آسیا و ۱/۲۲ درصد جمعیت کشورهای در حال توسعه را دارا بوده است. این رقم معادل سه چهارم جمعیت همه ممالک عرب است که بر روی هم ۱۸۲ میلیون نفر، جمعیت داشته‌اند. به اعتبار این داده‌ها، ایران از نقطه نظر شمار جمعیت، بیست و یکمین کشور دنیاست و در قاره آسیا نیز، کشور ما در ردیف یازدهم قرار دارد. (۱۵)

از دریچه دید داده‌های سازمان ملل، ایران در سال ۱۹۸۵ با نسبت جمعیتی ۱۰۳/۹، درصد ترکیب جنسیتی متعادلتری نسبت به ۱۰۱/۳ درصد جهان و ۱۰۴/۹ درصد آسیا داشته است. ساختار سنی جمعیت ایران نیز، که مبتنی بر تمرکز ۴۲/۷ درصد جمعیت در سنین زیر ۱۵ ساله است، در قیاس با ۳۴/۴ و ۳۴/۵ و ۳۶/۵ درصد جهان، آسیا و کشورهای در حال توسعه، وضعیت ناپهنگار و فوق‌العاده جوانی دارد. تحت تأثیر این جوانی، ایران به میزان بالایی از وابستگی اقتصادی، در حدود ۸۵/۴ درصد، یعنی ۳۲ درصد بالاتر از جهان و کشورهای در حال توسعه قرار دارد.

با این که شمار و نسبت زنان بالقوه بارور (۱۵ تا ۴۹ ساله) یعنی گروهی که منشاء باروری، تولید و تجدید نسل و ازدیاد طبیعی جمعیت هستند، بیش از ۱۰/۳۹۱ میلیون نفر یا ۲۳/۳ درصد کل کشور نیست و به گسترگی ۲۴/۶ درصد جهان، ۲۴/۴ درصد آسیا و ۲۴/۷ درصد کشورهای در حال توسعه نرسیده است، اما به دلیل باروریهای کمتر مهارشده‌ای که در بین خانوارهای ایرانی متداول است، معمولاً منشاء و مروج میزان زاد و ولد بالاتری نسبت به دیگر نواحی جهان شده است. (۱۶)

از همان سال (۱۳۶۵)، جمعیت کشور با متوسط رشد ۳/۳ درصد، ادامه داشته، به طوری که به رقم ۵۹/۹ میلیون نفر در سال ۱۹۹۱ (۱۳۷۰) رسیده است. برآورد می‌شود، متوسط میزان افزایش سالانه جمعیت در ایران، در آخرین دهه قرن جاری میلادی، به حدود

۲/۹ درصد کاهش باید و در نتیجه، میزان جمعیت کشور در سال ۲۰۰۰ به حدود ۷۷/۹ میلیون نفر برسد. همچنین این گزارش پیش‌بینی می‌کند، بر سبنای میزان رشد کنونی، جمعیت ایران، در سال ۲۰۱۷ میلادی به ۲ برابر افزایش خواهد یافت. بر اساس آمارهای مندرج در گزارش توسعه انسانی، نرخ باروری در ایران در سال ۱۹۹۱، حدوداً ۶/۱ درصد بوده که در ردیف بالاترین میزانهای باروری جهان است. بر اساس آمار مندرج در گزارش‌های توسعه دنیا، که توسط بانک جهانی تهیه شده است، در سال ۱۹۹۱، حدود ۴۵/۸ درصد کل جمعیت کشور کمتر از ۱۴ سال و ۵۱ درصد بین ۱۵ تا ۶۴ سال سن داشته‌اند. (۱۱) همان طور که آمار نشان می‌دهد، متأسفانه میزان رشد جمعیت در کشور مایکی از بالاترین نرخهای رشد در جهان و حتی در کشورهای رو به توسعه است. در حالی که جمعیت ایران در ۴۵ ساله اخیر، ۴ برابر شده است، طی دوره مشابه، جمعیت جهان ۲/۵ برابر افزایش یافته است. (۲۷)

با توجه به جوان بودن جمعیت کشور، حی اکبر اکنون هم این مقدار رشد جمعیت کنترل شود، در یکی دو دهه آینده که این جمعیت به سن باروری می‌رسند، ما با یک جهش دیگر، در افزایش رشد جمعیت روبرو خواهیم بود.

■ نگاهی به جمعیت روستایی جهان و ایران

شمار روستائیان جهان از ۲۸۵۴ میلیارد نفر در سال ۱۹۸۵ به ۳/۲۶۹ میلیارد، در سال ۲۰۰۰ یعنی با آهنگ رشد سالانه‌ای معادل ۰/۹ درصد، در این دوره، ازدیاد پیدا می‌کند. در حالی که جامعه روستایی ایران با ۱/۱ درصد فزونی سالانه و سن به جمعیتی در حد ۲۵/۴ میلیون نفر در سال ۲۰۰۰، روبه سربعتر از رشد جمعیت پذیری را تجربه می‌کند. با همه این احوال، میزان رشد جمعیت روستایی کشور در آخرین سال منتهی به سال ۲۰۰۰، از ۱/۷ درصد و جمعیت شهر نشین از ۳/۳ درصد و در نتیجه، کل جمعیت کشور از ۲/۲۶ درصد فراتر نمی‌رود که در مقایسه با رشد کل جمعیت و جمعیت شهرنشین به ترتیب ۳۵ و ۴۸ درصد بیشتر است، اما با رشد جمعیت روستایی جهان کاملاً برابر است. این تفاوت سطح

رشد، بیشتر از میزان زاد و زایش بالاتر در حد ۳۰/۳ در هزار ایران، نسبت به ۲۳/۸ در هزار جهان (طی سالهای ۲۰۰۰-۱۹۹۵) و در جامعه شهری نیز، به تبع همین جریان و در نتیجه، مواجه شدن شهرها یا بیرون کوچی شدیدتر جمعیت روستایی ناشی می‌شود. (۱۷) با آنکه تعداد جمعیت روستا نشین در مقاطع زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۰ در حال افزایش بوده و از حدود ۱۳ میلیون نفر به ۲۴ میلیون نفر رسیده است، اما درصد جمعیت روستا نشین در مقابل درصد جمعیت شهر نشین مرتباً در حال کاهش بوده است. جمعیت روستایی کشور، در فاصله ۳۵ سال یعنی بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۰، به طور متوسط ۱/۷ درصد، در سال رشد داشته است.

رشد کمتر جمعیت روستا نشین، در مقایسه با جمعیت کل کشور و نیز کاهش میزان روستا نشینی در مقابل شهر نشینی، ممکن است، این تصور را در بنادر جمعیت شناس ناآشنا به مسائل جمعیتی ایران پدید آورد، که از دیدگاه فیزولوژیک، باروری در روستاهای ایران، کمتر از نقاط شهری است یا مرگ و میر در حد بالایی است. در حالی که هیچ کدام از این دو گمان صحت ندارد. در واقع میزان باروری در جمعیت زنان روستایی کشور، بالاتر از جمعیت شهری است. (۲۰) دو عامل اساسی زیر سبب می‌شود عنوان باروری زیاد روستا، که می‌تواند، به میزان شدید رشد جمعیت روستایی منجر شود، خود را نشان ندهد:

۱ - مهاجرت: به طور معمول علت مهاجرت نیز زیاد جمعیتی روستاها به شهر است. به طوری که در سال ۱۳۶۵، بیش از ۵ میلیون نفر و در سال ۱۳۷۰ بیش از ۶ میلیون نفر، از جمعیت ساکن در نقاط شهری، در شهری دیگر یا روستا متولد شده بودند، که از این تعداد روستا نشین وارد شده به شهرها در جمعیت ساکن در نقاط شهری در سال ۱۳۶۵ برابر ۳/۸ میلیون نفر و در سال ۱۳۷۰، برابر ۵/۱ میلیون نفر بوده است.

۲ - تبدیل روستا به شهر: طبق تعریف، روستا محل اسکان جمعیتی از انسانهاست که به کار کشاورزی استعمال دارند و فاقد شهرداری هستند و جمعیت آن کمتر از ۵۰۰۰ نفر باشد. با افزایش جمعیت، در تقسیمات کشوری، این روستاها به عنوان شهر به شمار می‌آیند و در لیست آماری، از روستا به

شهر تبدیل می‌شوند. به طوری که تعداد نقاط دارای شهرداری در سال ۱۳۵۵، حدود ۴۵۲ و در سال ۱۳۶۵، به ۴۹۶ مورد رسیده است (۲۱) و در سال ۱۳۷۰، تعداد آبدیهای بیس از ۵۰۰۰ نفر، بالغ بر ۲۰۶۱ مورد بوده است که بیش‌بینی می‌شود، در سال ۱۳۷۵ به ۲۴۷۶ مورد و در سال ۱۴۰۰ به ۵۵۵۱ مورد برسد. (۱۲)

■ جامعه روستایی به عنوان گروه هدف

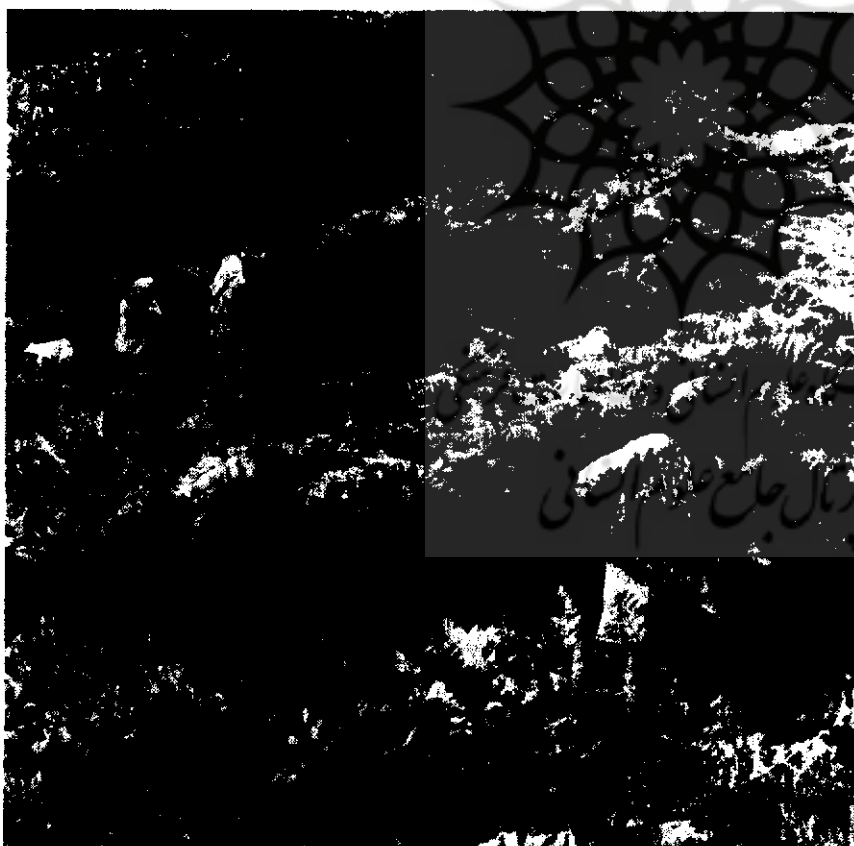
آمار و ارقام نشان دهنده این مطلب است که، کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته، با رشد سریع جمعیت، مواجه هستند. این مسأله یکی از ناخصهای عمده توسعه نیافتگی است. این کشورها، خود به دو بخش عظیم شهری و روستایی تقسیم شده‌اند. اطلاعات به دست آمده، گویای آن است که میزان رشد باروری در روستاها، زیادتر از نقاط شهری است که به علت سرریز جمعیتی ناشی از این رشد به شهرها، در آمار قابل رؤیت نمی‌باشد.

جدول شماره ۱ مقدار باروری در شهرها و روستاهای ایران را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱ - میزان باروری کل، شهر و روستا در سال مختلف

میزان باروری	سال	۱۳۳۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵
کل کشور		۷/۷	۶/۳	۷/۰
نقاط روستایی		۸/۲	۷/۸	۵/۱
نقاط شهری		۶/۸	۲/۳	-

لذا جهت کنترل رشد جمعیت، لازم است تمام فعالیتها، در نقاطی که با میزان بالای باروری روبه‌رو است بسیج شوند. نقاط روستایی مهمترین این مراکز می‌باشند و به عنوان گروه هدف Targetgroup، باید مورد توجه قرار گیرند. به این علت که بعد خانوار روستایی، معمولاً بزرگتر از شهری است و همین امر، دلالت بر وجود خانواده گسترده و تعداد فرزندان زیاد دارد (۲۵)

■ عوامل مؤثر در میزان بالای باروری در روستاهای ایران

جامعه روستایی ایران با میزان بالای باروری روبروست و این میزان در حال افزایش است. به طوری که بعد خانوار روستایی از ۵/۴ به ۵/۶ نفر در سال ۱۳۷۰، افزایش یافته است. (۲۸)

عواملی که بر افزایش باروری تأثیر دارند، بسیار هستند. برخی از این عوامل را، می‌توان به صورت زیر بیان نمود:

۱- استفاده از نیروی کار مجانی، تحقیقات انجام شده، نشان می‌دهد که رابطه مستقیمی بین میزان زمین کشاورز و تعداد فرزندان خانواده وجود دارد. به طوری که خانوارهای خوش‌نشین فاقد زمین، از نظر بعد خانوار، کوچکتر از دهقانان صاحب زمین هستند. بررسیهای انجام گرفته، بین خوش‌نشینان در سال ۱۳۵۵ شمسی در کردستان، نشان می‌دهد، بعد خانوار در بین خوش‌نشینان ۵ نفر و در بین دهقانان ۶/۷ نفر بوده است. (۱۰)

۲- ازدواج زودرس: بر اساس نتایجی که از سرشماری ۱۳۵۵ بدست آمده است، به طور کلی، در روستاهای کشور، ازدواج زودرس رایجتر از نقاط شهری است. (۲۶) ازدواج زودرس در مناطق روستایی سبب می‌شود، سن باروری زنان روستایی افزایش یابد و در نتیجه، تعداد فرزندان بیشتر شود.

۳- فرهنگ روستایی: یکی از ارزشهای حاکم بر جامعه روستایی، فرزندآوری زیاد زن است. به طوری که، هر قدر تعداد فرزندان بیشتر باشد، زن و مرد (مستقل از کیفیت آموزشی، بهداشتی، تغذیه و ...) بیشتر مباحثات می‌کنند.

۴- عدم دسترسی یودن امکانات تنظیم خانواده

۵- عدم اطلاع: بسیاری از زنان روستایی یا از روشهای تنظیم خانواده بی‌اطلاع هستند و یا درک صحیحی از تأثیر منفی فرزندان زیاد بر زندگی خود ندارند.

گرچه همه عوامل مجوعاً وضعیتی را بوجود آورده‌اند که خانواده روستایی بی‌رویه گسترده شود اما به دلیل اهمیت موضوع نقش تحصیلات را در کنترل جمعیت روستایی، باید مؤثرتر دانست.

■ نقش آموزش زنان بر کنترل رشد جمعیت

افزایش میزان باسوادی زنان که بر تمایلات و عقاید آنان و نیز بر کاربرد مؤثرتر وسایل جلوگیری از بارداری توسط آنان، تأثیر بسزایی دارد، از عوامل دیگری است که سطح باروری را کاهش خواهد داد و احتمالاً طی سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۰ در جامعه زنان ایران تأثیر داشته است. آمارهای موجود، نشان می‌دهد که در سالهای اخیر، میزان باسوادی و اشتغال به تحصیل در نزد زنان افزایش سریعی داشته است. به این ترتیب انتظار می‌رود، این افزایش در سالهای آینده نیز ادامه داشته باشد. (۲۴) مادر باسواد با آگاهی بیشتری تصمیم می‌گیرد و در صورت لزوم، از راهنمایی متخصصین نیز بهره‌مند می‌شود. در نتیجه، از منزلت بیشتری در زمینه تصمیمات و حوادث مربوط به خانواده خود برخوردار خواهد بود. پس تعجبی ندارد که آموزش زنان، با تنظیم خانواده و تولدهای کمتری مرتبط باشد ...

در یونیسف این باور وجود دارد، که بهترین راه برخورد با افزایش جمعیت، سرمایه‌گذاری در سطح ملی و بین‌المللی، در مورد برنامه‌های تنظیم خانواده با معیاری قابل قبول فرهنگی، مجهز نمودن والدین به دانش موجود، توسعه فرصتهای آموزشی به خصوص برای زنان و دختران و دستیابی به کاهش قابل قبول در میزان مرگ و میر کودکان زیر ۵ سال است. همچنین، در کنفرانس جمعیت جهان، که در سال ۱۹۷۴ در بخارست برگزار شد، فرضیه‌ای جهت کاهش رشد جمعیت مطرح گردید؛ طبق این فرضیه، بهبود سطح زندگی همراه با پیشرفتهای آموزش و پرورش، به تاجار سبب پذیرش بهتر و تقاضای بیشتر، برای وسایل کنترل می‌شود. (۱)

تجربه‌های عملی فراوانی، رابطه بین آموزش زنان و کاهش رشد جمعیت را نشان داده است. این به عنوان عامل اصلی، در رسیدن به هدف آموزش برای همه (E.F.A.) (Education For All) شناخته شده است. در چندین کشور، رشد جمعیت از افزایش در ظرفیت مدارس، پیشی گرفته است. آموزش دختران، بیش از سه برابر، نسبت به آموزش پسران، باعث کاهش تعداد افراد خانواده می‌شود. دختران با ۸ سال تحصیل، دیرتر ازدواج می‌کنند و علاقه بیشتری به

خانواده کوچک دارند. در کشور برزیل، زنان بی‌سواد به طور متوسط ۶/۵ فرزند دارند، در صورتی که زنان با تحصیلات متوسطه به طور متوسط، دارای ۲/۵ فرزند هستند. بررسی اخیر جمعیتی و بهداشتی کشور پاکستان، بیانگر این واقعیت است، که فقط ۸ درصد از زنان بی‌سواد متأهلی که در سن باروری هستند، از وسایل تنظیم خانواده استفاده می‌کنند. این در حالی است، که برای زنان متأهل باسوادی که در سن باروری هستند، این رقم به ۴۷ درصد می‌رسد. (۶)

دکتر جواد صالحی اصفهانی استاد دانشگاه پلی تکنیک "وبرجینیا"، طی یک سخنرانی در سازمان برنامه و بودجه، تحت عنوان "باروری، سرمایه انسانی و توسعه اقتصادی"، گفت: در نظریات جدید رشد اقتصادی "سرمایه انسانی"، عامل کلیدی رشد، به حساب می‌آید، در صورتی که در دیدگاههای قدیمی تر، منابع طبیعی و سرمایه‌های مادی این نقش را ایفا می‌کردند. بنابراین، بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه انسانی را، کاهش باروری دانست و گفت: تصمیمات خانوادها در باره داشتن تعداد فرزندان بیشتر، با تحصیلات کمتر، موجب افزایش سرمایه انسانی و از آن طریق باعث توسعه اقتصادی می‌شوند. وی افزود: یکی از عوامل بسیار اساسی و مهم در کاهش باروری، افزایش سطح تحصیلات زنان است. (۱۳) به طور کلی، کنترل موالید و تنظیم خانواده، از مهمترین دغدغه‌ها در رسیدن به جامعه‌ای خودکفا و تولیدگر است. آمار نشان می‌دهد، خانواده‌هایی بر این مشکل غلبه کرده‌اند، که درکانون آن، زنانی باسواد و آموزش دیده حضور داشته‌اند (۸). بنابراین، آموزش دختران و زنان را، به عنوان یکی از عوامل مهم در کنترل رشد جمعیت، می‌توان به حساب آورد. این امر به خصوص برای روستاییان، از اهمیتی بیشتر برخوردار است و علل آن، عدم وجود آموزشهای کافی برای آنها و گستردگی خانواده روستایی است.

■ بررسی وضعیت تحصیلی روستایی در ایران و جهان

در سال ۱۹۹۰، اعلامیه جهانی آموزش برای همه (World Declaration on Education) (For All) این گونه اظهار داشت: که ضروری ترین اولویت، اطمینان از دستیابی زنان به آموزش و ارتقای کیفیت

آموزشی برای زنان و دختران و از بین بردن هر گونه تنگنایی که از مشارکت ایشان ممانعت به عمل می‌آورد، است. هر گونه نقش کلیشه‌ای بر حسب جنسیت، در نظام آموزشی، باید حذف شود.

دختران ۸۱ میلیون از کل ۱۳۰ میلیون کودکی را که به مدرسه نمی‌روند، تشکیل می‌دهند. نابرابری بر حسب جنسیت، به خصوص در مناطق روستایی مشهود هستند. اگر نفوس ۹ کشور بر جمعیت جهان را بر روی هم جمع نماییم، درصد ثبت نام زنان از کل ثبت نامها، از میزان ۴۲ درصد در سال ۱۹۸۰ به ۴۴ درصد در سال ۱۹۹۰ افزایش یافته است. در امر بیسوادی نیز، روندی از نابرابری بر حسب جنسیت مشهود است. زنان بیش از ۶۰ درصد از کل ۹۴۸ میلیون بی سواد بزرگسالان در سطح جهان را تشکیل می‌دهند.

در حال حاضر، از هر سه نفر زن بزرگسال، یک نفر قادر به خواندن و نوشتن نیست. این در مقایسه با میزان یک نفر در هر پنج نفر از مردان است. (۷) یکی از موانع رشد و ترقی زنان، محدودیت آنان در خصوص دسترسی به آموزشهای مختلف ابتدایی، متوسطه و دانشگاهی است. آمارهای موجود نشان می‌دهد، شمار بی سوادان ۱۵ سال به بالا در جهان، از ۷۶۰ میلیون نفر در سال ۱۹۷۰ به ۸۹۹ میلیون نفر در سال ۱۹۸۵ افزایش یافته است. بر اساس آخرین آمار یونسکو، تقریباً ۹۸ درصد جمعیت بی سواد در سال ۱۹۸۵، به کشورهای در حال توسعه تعلق داشته است. در بسیاری از نقاط جهان، دختران شانس کمتری نسبت به پسران و مردان برای حضور در مدرسه دارند و این نابرابری و تفاوت، با بالا رفتن سطوح آموزشی (ابتدایی، متوسطه و عالی) بیشتر می‌شود. در کشور ما نیز، نتایج حاصل از سرشماری سال ۱۳۶۵ نشان می‌دهد، حدود ۶۱ درصد از زنان روستایی بی سواد بوده‌اند. (۱۹) (جدول شماره ۲) آمار و ارقام موجود نشان دهنده وضعیت نامناسب آموزشی زنان روستایی نسبت به مردان در گذشته بوده، در حالی که، از هر یکصد نفر زن روستایی تنها یک نفر با سواد بوده است. (۳) گرچه این وضعیت بشدت تغییر یافته است، اما هنوز هم نسبت باسوادی زنان روستایی نسبت به زنان شهری کمتر است. به طوری که در سال ۱۳۶۵، درصد باسوادی در بین زنان شهری تقریباً دو برابر درصد باسوادی در بین زنان

جدول شماره ۲ - توزیع نسبی بسوادان ۶ ساله و بیشتر بر حسب سطح تحصیلات و جنس در نقاط روستایی کشور در

سال = ۱۳۷۰

سطح تحصیلات	مرد و زن (درصد)	مرد (درصد)	زن (درصد)
ابتدایی	۵۸/۶۹	۵۵/۸۳	۷۲/۸۲
راهنمایی	۱۹/۷۲	۲۳/۳۷	۱۵/۸۳
متوسطه	۹/۷۳	۱۲/۱۵	۶/۳۱
سوادآموزی	۷/۴۴	۲/۳۶	۱۲/۱۰

روستایی بوده است. (۴) همه اطلاعات گویای آن است، که وضعیت آموزشی زنان روستایی در کشورهای در حال توسعه، از جمله ایران، از موقعیت خوبی برخوردار نیست، لذا، باید علل آن را شناسایی و در رفع آن همت گماشت.

■ موانع و مشکلات آموزشی زنان روستایی

بمعنی از عقاید و آداب و رسوم موجود در روستاهای کشور، سبب شده است که حتی در صورت وجود مراکز آموزشی، مردم از شرکت دختران و زنان خود در کلاسها ممانعت نمایند. مثلاً این عقیده که نگاه مرد نامحرم نباید به زن و دختر مردم بیفتد، باعث شده است، بسیاری از روستاییان در حالی که پسران خود را به دبستان می‌فرستند، از رفتن دختران خود به مدارس جلوگیری کنند، برای رفع این معضل، می‌توان از وجود خواهران معلم چه به عنوان معلمان کلاسهای نهضت سوادآموزی چه به عنوان معلمان آموزش و پرورش استفاده نمود.

از عوامل دیگری که موجب افزایش میزان بی سوادی در بین زنان روستایی سده می‌توان به جنبه کار و فعالیت این قشر از جامعه در داخل منزل، مزرعه یا کارگاه اشاره کرد. یک دختر واجب‌التعلیم، اگر به دبستان نرود، خانواده از وجود او در کارهای منزل، همچنین در کارهای کشاورزی مزرعه و نیز کار قالیبافی و غیره استفاده می‌کند. این در حالی است که خانواده به فکر زندگی آینده کودک خویش نیست و تنها به جنبه درآمد فعلی خویش فکر می‌کند. (۵)

عوامل دیگری را نیز، می‌توان اضافه نمود. از جمله: کمبود مدرسه در روستاها، ازدواج زودرس، کیفیت آموزش که بیشتر مناسب با جامعه شهری است

تا روستایی، عدم استمرار آموزش، فقر شدید مادی و فرهنگی در جامعه روستایی و ...

■ مشخصات جامعه مورد بررسی و مشخصات تحقیق

۳۸/۷۸ درصد جمعیت روستایی استان، در ۳۷۶ آبادی مسکونی شهرستان همدان سکونت دارد. جمعیت روستایی شهرستان همدان، در سال ۱۳۷۰، ۳۶۹۰۷۸ نفر بوده است که در ۳۷۶ آبادی مسکونی شهرستان، ساکن هستند. این شهرستان، دارای ۲۴ دهستان و تعداد ۶ بخش می‌باشد.

شهرستان همدان، ۲۲ آبادی بالای پانصد خانوار و ۱۸۴ آبادی بالای یکصد خانوار دارد. (۹)

در این تحقیق، نمونه‌گیری به طریق طبقه‌بندی، مناسب با حجم طبقات انجام شده است. در این حالت دهستانها تشکیل طبقات داده و در داخل طبقات، نمونه‌گیری دو مرحله‌ای تصادفی اجرا شده است. واحد نمونه‌گیری، خانوار در نظر گرفته شده و در داخل هر خانوار، یک فرد به صورت تصادفی انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفته است. حجم نمونه، بر اساس دقت مطالعه و حجم جامعه، به وسیله، روابط موجود در نمونه‌گیری، تعیین شده است. به طوری که نمونه‌گیری با سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطای کمتر از ۷ درصد صورت پذیرفته است.

انتخاب روستاها در داخل P.P.S با توجه به تعداد خانوارهای آن انجام شده است. در نهایت ۲۴ روستا و ۲۰۷ نمونه انتخاب و اطلاعات مورد نیاز به وسیله پرسشنامه جمع‌آوری شد. پرسشگران از آموزشیاران زن نهضت سوادآموزی بوده، که با بررسی پرونده آموزشی آنان و مصاحبه پذیرفته شده‌اند. داده برداری اطلاعات جمع‌آوری شده، به وسیله کامپیوتر و با برنامه SPSS صورت گرفته است.

■ ویژگیهای جامعه مورد بررسی ● سن پاسخگویان

طبق تعریف، جامعه مورد بررسی، زنان یا دخترانی بوده‌اند، که در یکی از روستاهای تابعه شهرستان همدان زندگی می‌کرده و در سن باروری یعنی ۱۵ تا ۴۵ سال بوده‌اند، لذا پاسخگویان نیز در طیفی بین سنین ذکر شده قرار دارند. حداقل سن

می‌دهد. متأسفانه به علت افزایش تعداد افراد واجبه‌التعلیمی که به مدرسه نمی‌روند، ما با افزایش تعداد این گروه مواجه هستیم. پس، قبل از این که آموزش و پرورش برای کنترل رشد جمعیت برنامه‌های درسی تدوین کند، لازم است تمهیداتی صورت پذیرد تا تعداد مدارس راهنمایی و دبیرستانهای دخترانه در روستاها بیشتر شود و دختران روستایی نیز، تحصیلات خود را در سطوح راهنمایی و متوسطه ارتقاء دهند.

جدول شماره ۵ - نشان‌دهنده سطح تحصیلات زنان پاسخگو می‌باشد.

جدول شماره ۵ - سطح تحصیلات پاسخگویان

سطح تحصیلات	تعداد	درصد	درصد تراکمی
بی سواد	۹۴	۲۵/۴	۲۵/۴
خواندن و نوشتن ابتدایی	۵۲	۲۵/۱	۷۰/۵
راهنمایی	۲۳	۲۱/۳	۹۱/۸
متوسطه	۱۳	۶/۳	۹۸/۱
جمع	۲۰۷	۱۰۰	۱۰۰

■ سطح تحصیلات همسران پاسخگو

طبق اظهار نظر پاسخگویان، ۷۸ نفر یا ۳۷/۷ درصد از همسران پاسخگویان بی‌سواد، ۲۳ نفر یا

پاسخگویان ۱۵ و حداکثر ۴۵ سال و میانگین سن پاسخگویان ۳۱/۷۹ سال بوده و بیشترین تعداد پاسخگویان ۳۶ سال (۱۸) نفر و کمترین ۱۵ و ۱۶ (یک نفر) بوده‌اند. جدول شماره ۳ - وضعیت گروه سنی پاسخگویان را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۳ - وضعیت سنی پاسخگویان

گروه سنی	تعداد	درصد
۱۵ - ۲۵	۶۳	۳۰/۴
۲۶ - ۳۵	۷۹	۳۸/۲
۳۶ - ۴۵	۶۵	۳۱/۳
جمع	۲۰۷	۱۰۰

■ وضعیت تجرد و تأهل پاسخگویان

از میان پاسخگویان، طبق اظهار نظر خود آنها، ۱۸ نفر یا ۸/۷ درصد آنها مجرد، ۱۸۳ نفر (۸۸/۴ درصد) متأهل، ۲ نفر یک درصد، مطلقه و ۴ نفر (۱/۹) درصد بیوه بوده‌اند. (جدول شماره ۴)

جدول شماره ۴ - وضعیت تجرد و تأهل

پاسخگویان طبق اظهار نظر خود آنها

وضعیت پاسخگویان	تعداد	درصد
مجرد	۱۸	۸/۷
متأهل	۱۸۳	۸۸/۲
مطلقه	۲	۱
بیوه	۴	۱/۹
جمع	۲۰۷	۱۰۰

● سطح تحصیلات

از بین پاسخگویان ۹۴ نفر یا ۴۵/۴ درصد بی‌سواد، ۵۲ نفر یا ۲۵/۱ درصد در سطح خواندن و نوشتن که عملاً فقط قادر به خواندن و نوشتن نام خود هستند، ۴۴ نفر یا ۲۱/۳ درصد در سطح تحصیلات ابتدایی درس خوانده‌اند و بسیاری از آنها عنوان کرده‌اند، مهارت خواندن و نوشتن خود را از دست داده‌اند. در مجموع بیش از ۹۱ درصد از پاسخگویان را می‌توان در گروه بی‌سوادان و احتمالاً کم‌سوادان قرار داد و فقط ۱۷ نفر یا ۸/۲ درصد آنها در سطح راهنمایی و متوسطه درس خوانده و هیچ یک دارای تحصیلات عالی نبوده‌اند.

آمار مذکور، وضعیت اسفبار زنان روستایی را از نظر سطح تحصیلات در جامعه مورد بررسی نشان

جدول شماره ۶ - سطح تحصیلات همسران

پاسخگو طبق اظهار خود آنها

سطح تحصیلات	تعداد	درصد	درصد تراکمی
بی سواد	۷۸	۳۷/۷	۳۷/۷
خواندن و نوشتن ابتدایی	۳۳	۱۵/۹	۵۳/۶
راهنمایی	۵۰	۲۴/۲	۷۷/۸
متوسطه	۲۲	۱۰/۶	۸۸/۴
عالی	۲	۱	۹۹/۴
نامشخص	۱۸	۸/۷	۱۰۰
جمع	۲۰۷	۱۰۰	۱۰۰

● تعداد فرزندان

از تعداد کل پاسخگویان (۲۰۷ نفر) ۱۸ نفر آنها

مجرد بوده‌اند. لذا، از بین ۱۸۹ نفر باقی‌مانده که ازدواج کرده‌اند، متوسط تعداد فرزند دختر آنها ۲/۳۳ و متوسط تعداد فرزند پسر آنها ۲/۲۶ و متوسط کل فرزند آنها ۵ نفر بوده است. در واقع متوسط تعداد خانوار در جامعه مورد بررسی ۷ نفر بوده است که با توجه به متوسط بعد خانواده روستایی ۵/۶ نفر، که رسماً اعلام شده، بسیار زیاد است. (جدول شماره ۷)

جدول شماره ۷ - متوسط تعداد فرزندان در

جامعه مورد بررسی

نوع خانواده	تعداد فرزندان
خانوار	۵
خانوار	۶
خانوار	۷
خانوار	۸
خانوار	۹
خانوار	۱۰
خانوار	۱۱
خانوار	۱۲
خانوار	۱۳
خانوار	۱۴
خانوار	۱۵
خانوار	۱۶
خانوار	۱۷
خانوار	۱۸
خانوار	۱۹
خانوار	۲۰
خانوار	۲۱
خانوار	۲۲
خانوار	۲۳
خانوار	۲۴
خانوار	۲۵
خانوار	۲۶
خانوار	۲۷
خانوار	۲۸
خانوار	۲۹
خانوار	۳۰

اطلاع جامعه مورد بررسی از برنامه‌های تنظیم خانواده وقتی از پاسخگویان سؤال شد، که آیا از روشهای جلوگیری از بارداری اطلاع دارید؟ ۳۵ نفر یا ۱۶/۹ درصد از آنها، اظهار بی‌اطلاعی کرده، ۱۶۳ نفر یا ۷۸/۸ درصد با اطلاع بوده و ۹ نفر یا ۴/۳ درصد آنها پاسخ نداده‌اند. (جدول شماره ۸)

جدول شماره ۸ - اطلاع پاسخگویان از برنامه‌های تنظیم

خانواده

نوع اطلاع	تعداد	درصد
با اطلاع	۱۶۳	۷۸/۸
بی‌اطلاع	۹	۴/۳
پاسخ نداد	۳۵	۱۶/۹

استفاده از برنامه تنظیم خانواده

از پاسخگویان سؤال شد، که آیا از برنامه‌های تنظیم خانواده، که در این جامعه مورد بررسی می‌کنند، تعداد ۵۱ نفر (۲۶/۴ درصد) جواب مثبتی می‌دهند. ۱۴۷ نفر (۷۱/۱ درصد) پاسخ مثبت داده و ۹ نفر بقیه (۴/۳) پاسخی ندادند. (جدول شماره ۹)

البته آمار جدولهای فوق، براساس اظهار نظر خود پاسخگویان بوده است و معلوم نیست، آیا واقعاً پاسخگویان از برنامه‌های تنظیم خانواده با اطلاع هستند یا تصور می‌کنند با اطلاع هستند. این سبک،

جدول شماره ۹ - استفاده پاسخگویان از

برنامه‌های تنظیم خانواده

نوع استفاده	تعداد	درصد
با استفاده	۱۴۷	۷۱/۱
بدون استفاده	۹	۴/۳
پاسخ نداد	۵۱	۲۶/۴

زمانی بیشتر می‌شود که وقتی از آنها سؤال شد آیا نیازی به آموزش‌های تنظیم خانواده دارند یا نه، ۱۶۳ نفر یا ۷۸/۷ درصد از پاسخگویان (که زنان در سن باروری هستند) اظهار داشته‌اند به آموزشهای تنظیم خانواده نیاز دارند و فقط ۴۴ نفر یا ۲۱/۳ درصد آنها، نسبت به آموزشهای تنظیم خانواده، اظهار بی‌نیازی کرده‌اند. لذا، چنانچه آنان را به حساب نیاوریم، می‌توان گفت: ۸۸/۱ درصد از زنان روستایی با وجود این که در سن باروری هستند و ازدواج هم کرده‌اند، از برنامه‌های تنظیم خانواده، احتمالاً بی‌اطلاع بوده‌اند و نیازمند به آموزش در این زمینه هستند.

آموزش در مدارس

این که آموزش برنامه‌های کنترل رشد جمعیت را

در چه سطحی از مدارس شروع کنیم، به نظر می‌رسد که در سطح دبستان مقدور نباشد و فقط می‌توان در کلاسهای چهارم و پنجم دبستان، در قالب مطالب دیگر مشکلات خانواده گسترده را بازگو نمود. شروع برنامه‌ها را می‌توان، از مدارس راهنمایی آغاز کرد. اما این مسئله با دو مشکل اساسی روبرو است: اول این که، طبق جدول شماره ۵، فقط ۶/۳ درصد پاسخگویان به مدرسه راهنمایی می‌روند، که نشان‌دهنده این است که روستاییان به تحصیلات دخترانشان اهمیت چندانی نمی‌دهند و رغبت آنان به فرستادن دختران به مدارس راهنمایی و بالاتر بسیار اندک است. و دیگر این که، بنابر اطلاعات بدست آمده در همین تحقیق، ۱۶/۹ درصد از پاسخگویان عنوان کرده‌اند، که در روستای آنها مدرسه راهنمایی دخترانه وجود ندارد. این میزان برای دبیرستان دخترانه ۷۹/۲ درصد است، یعنی فقط برای ۲/۸ درصد دختران روستایی دبیرستان وجود دارد.

آموزش دختران روستایی در سطح دبیرستان بسیار سودمند خواهد بود، اما به علل فوق‌الذکر که در مورد دبیرستان دخترانه شدیدتر است (فقط ۱/۹ درصد از پاسخگویان در سطح دبیرستان تحصیل

کرده‌اند، تعداد کمی از دختران روستایی را می‌توان، تحت پوشش آموزش قرار داد.

مناسب‌ترین رادخل، استفاده از آموزشهای غیررسمی است، که اتفاقاً جزء وظایف آموزش بهداشت و وزارت بهداشت می‌باشد.

نظر به این که آموزش دختران روستایی باید منجر به تغییر رفتار شود؛ بنابراین، تمام خصوصیات یک برنامه آموزشی، تربیتی را باید دارا باشد، در آغاز لازم است، بینش آنها را نسبت به فرزندان زیاد تغییر داد. به طور کلی، مبانی آموزشی باید به صورتی باشد، که در نهایت به فرهنگ‌سازی منتهی شود، چنین به نظر می‌رسد، که تغییر محتوایی در کتب درسی مؤثرتر از یک درس جداگانه با همین عنوان باشد.

■ خلاصه و نتیجه‌گیری

۱- کشور ما برنامه‌های توسعه را با جدیت دنبال می‌کند، تجربه دیگر کشورها نشان داده است که این مهم، بدون برنامه‌ریزی در کنترل رشد جمعیت ممکن نخواهد بود.

۲- آمار و ارقام موجود، نشانگر آن است که میزان باروری در نقاط روستایی بیشتر از نقاط شهری است. لذا، هر گونه برنامه‌ای را جهت کنترل رشد جمعیت، باید در روستاها متمرکز نمود.

۳- آموزش زنان و دختران، نقش بسزایی در تشکیل خانواده‌های کوچک دارد و میزان باروری را کاهش خواهد داد.

۴- به علل عدم استمرار در آموزش و این که تعداد نسبتاً کمی زیرپوشش آموزش و پرورش روستایی هستند، همراه بودن آموزش و پرورش با آموزشهای غیررسمی، تأثیر آن را افزایش خواهد داد.

۵- هر گونه برنامه‌های آموزشی، باید منجر به تغییر بینش و دانش نسبت به داشتن فرزند زیاد شود. این کار با فرهنگ‌سازی مناسب قابل اجرا است.

۶- هر گونه آموزشی همراه با اجرای سیاست‌گذارهای دیگر، مانند تأمین اجتماعی، نمریخش خواهد بود.

۷- هر نوع آموزش، باید متناسب با واقعیات موجود و فرهنگ جامعه روستایی صورت گیرد.

۸- هر گونه برنامه آموزشی، باید براساس تحقیقات میدانی صورت بگیرد.

۹- این واقعیات را باید قبول کرد، که هر گونه

آموزشی در دراز مدت نتیجه خواهد داشت، ارزیابی مداوم ضمن اجرای برنامه‌های آموزشی، و اصلاح برنامه، باید مورد توجه قرار گیرد.

۱۰- آموزش، فقط یکی از رهیافتهایی است که می‌تواند، باعث تغییر رفتار فرد شود و بدون شک، در کاهش رشد جمعیت مؤثر باشد تأثیر عوامل دیگر را همواره باید مدنظر قرار داد.

■ منابع و مأخذ

- ۱- اسمدی، سیدحسین، کنترل جمعیت، مقدمه یا نتیجه توسعه؟ روزنامه همشهری، چهارشنبه ۲۲ تیرماه ۱۳۷۲ شماره ۲۴۴ ص ۱۲
- ۲- افشار جمعیت، گزارشی به مناسبت روز جهانی جمعیت، روزنامه همشهری، سه شنبه ۲۱ تیرماه ۱۳۷۲ شماره ۲۴۳، ص ۵
- ۳- بررسی وضعیت موجود زنان روستایی ایران، دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی - معاونت ترویج و مشارکت مردمی، وزارت جهاد کشاورزی، جلد اول - تهران ۱۳۷۲ ص ۶۲
- ۴- بررسی وضعیت موجود زنان روستایی ایران، همان مأخذ، ص ۶۴
- ۵- بررسی وضعیت موجود زنان روستایی ایران - همان مأخذ، ص ۶۲
- ۶- جامعه نولان، در پرتو رن دانش آموخته، روزنامه همشهری، یکشنبه ۲۱ اسفندماه ۱۳۷۲، شماره ۶۴۲ ص ۱۱
- ۷- جامعه نولان... همان مأخذ، همان صفحه
- ۸- چیمبری، محمد، تأملی بر وضعیت آموزش زنان روستایی ایران و جهان، نشریه پیام رن، شماره ۲۸، اردیبهشت ۱۳۷۲ ص ۲۴
- ۹- خصوصیات جمعیتی آبادیهای آسمان همدان، سال ۱۳۷۰، سازمان برنامه و بودجه استان همدان سپهریور ۱۳۷۲ ص ۱
- ۱۰- دوس‌نیشانی کردستان، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران ۱۳۵۵
- ۱۱- رشد جمعیت و توسعه اقتصادی در کشور جهان سوم، روزنامه همشهری، یکشنبه ۱۴ فروردین ۱۳۷۲ شماره ۳۶۲ ص ۹
- ۱۲- رجایی خبیبالله، بی‌زاده رهرا، برآورد جمعیت نقاط بیس از ۵ هزار نفر در نطالعات تحول جمعیت در طرح کالند ملی، مرداد ۱۳۷۲
- ۱۳- صالحی انقشایی، جواد، عوامل مؤثر در افزایش سرمایه انسانی برای توسعه اقتصادی، روزنامه همشهری، چهارشنبه ۲۱ تیرماه ۱۳۷۲ شماره ۲۴۴ ص ۴
- ۱۴- علیزاده، محمد، چشم‌اندازی دور و نزدیک از روند تکامل جمعیت ایران و جهان، اقتصاد کشاورزی و توسعه، ویژهنامه جمعیت و نیروی انسانی، روستان ۱۳۷۲، ص ۱۸
- ۱۵- علیزاده، محمد، همان مأخذ، همان صفحه
- ۱۶- علیزاده، محمد، همان مأخذ، ص ۲۰
- ۱۷- علیزاده، محمد، همان مأخذ، ص ۲۵
- ۱۸- گزارشی پیرامون وضعیت موجود اثرات توسعه بر محیط‌زیست در استان همدان - دانشگاه بوعلی سینا - همدان - ۱۳۷۲ ص ۱۷
- ۱۹- مصدق‌نوی، سعیدرضا، منابع و مشکلات زنان روستایی در بهره‌گیری از آموزشهای ترویجی، ماهنامه جهاد، شماره ۱۶۷، آذرماه ۱۳۷۲ ص ۲
- ۲۰- معینی، سیدرضا، نگرشی آماری بر جمعیت روستایی کشور، اقتصاد کشاورزی و توسعه، ویژهنامه جمعیت و نیروی انسانی، روستان ۱۳۷۲ ص ۵۶
- ۲۱- معینی، سیدرضا، همان مأخذ، ص ۵۹
- ۲۲- نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن، مرکز آمار ایران، سالهای ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶
- ۲۳- نتایج تقضی آماریگیری جاری جمعیت ۱۳۷۰، مرکز آمار ایران،

- تهران ۱۳۷۲، ص ۱۶
- ۲۴- نجائبان، حسین، تغییرات سطح باروری و تعداد مولید در ایران - اقتصاد کشاورزی و توسعه، ویژهنامه جمعیت و نیروی انسانی - روستان ۱۳۷۲ ص ۲۵
- ۲۵- وثوقی، حاصه‌مناسی روستایی، انتشارات کیهان، ۱۳۶۶، تهران ص ۷۹
- ۲۶- وثوقی، همان مأخذ، ص ۷۸
- ۲۷- ورزگر، شراره، نگرشی آماری بر جمعیت روستایی کشور، اقتصاد کشاورزی و توسعه، ویژهنامه جمعیت و نیروی انسانی، روستان ۱۳۷۲ ص ۱۱۸
- ۲۸- ورزگر، شراره، همان مأخذ، ص ۱۱۹

